

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gidsen in het Spaanse labyrint

Nigten, C.M.

Citation

Nigten, C. M. (1986). Gidsen in het Spaanse labyrint.
Leidschrift : De Spaanse Burgeroorlog, 3(November), 38-59.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72935>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72935>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Gidsen in het Spaanse labyrint

C.M. NIGTEN.

'Ik geloof niet dat het verleden alleen maar verleden is'

Jean A. Schalekamp.

Het is een gemeenplaats te beweren dat over de Spaanse Burgeroorlog een onafzienbare hoeveelheid literatuur bestaat.¹ Deze omstandigheid verleent het onderwerp zowel een aantrekkelijk, als een wat vermoeiend karakter. De greep naar de macht door de nu rechtse groeperingen was nauwelijks begonnen, of een niet aflatende publikatiedrift greep om zich heen. Reeds in 1936 publiceerde bijvoorbeeld de Nederlandse hispanist Johan Brouwer een korte analyse van het conflict, dat hij vanuit interne Spaanse oorzaken trachtte te verklaren.² Vooral door de internationale belangstelling groeide het aantal publikaties voortdurend. Een einde aan deze stroom van boeken en essays is voorlopig nog niet in zicht. In Spanje zelf heeft serieus historisch onderzoek naar het ingrijpende gebeuren tot zo'n tien à vijftien jaar geleden nauwelijks kunnen plaatsvinden. Met de verdwijning van het franquistische monopolie op de officiële geschiedschrijving openbaarde zich een onstuimige behoefte aan wetenschappelijk verantwoord onderzoek, waarin ook ruimte is voor onderbouwing van een 'vision des vaincus'. De openstelling van Spaanse archieven heeft ook aan buitenlandse historici een nieuwe impuls toegediend. Sinds het begin van de jaren zeventig heeft de studie van de Spaanse Burgeroorlog zich dynamisch ontwikkeld. Een nadere beschouwing van deze ontwikkeling in de vorm van een vergelijking tussen de situatie van toen en nu lijkt op zijn plaats. Om de verschillen te kunnen opsporen,

fungeren de artikelenbundels van Raymond Carr³ uit 1971 en van Paul Preston⁴ uit 1984 als voorbeelden van de stand van onderzoek. Beide bundels zijn uitgegeven om up-to-date in de keuken van het onderzoek naar de Spaanse Burgeroorlog te kunnen kijken.

STUDIUM GENERALE

Voor de Leidse studenten die in 1972 een studium generale op touw zetten, was Carrs bundel een vertrouwd hulpmiddel. Dit studium generale maakte overigens duidelijk dat het door historici verrichte onderzoek naar de Spaanse Burgeroorlog in zekere zin beperkingen vertoonde. De voordrachten van het studium generale zijn gebundeld door de Universitaire Pers Leiden.⁵ De historische bijdragen behelzen beschrijvende, algemene overzichten. Uiteraard verwacht men niet anders op een studium generale, maar toch is dit gegeven illustratief. Voor het onderzoek naar de buitenlandse interventie had men zich voornamelijk op westerse bronnenpublicaties gebaseerd. Onderzoek in Spaanse archieven was er niet of nauwelijks bij. Daarentegen steunden literair-historici en cultureel-antropologen veel meer op Spaanse bronnen en onderzoek in Spanje. In hun bijdragen komt de realiteit van de burgeroorlog indringender naar voren.⁶ Deze wetenschapsbeoefenaren waren door hun themakeuze, hun beheersing van het Spaans en hun specifieke methoden beter toegerust dan historici om de Spaanse aspecten van de burgeroorlog te belichten. Zij gaven als het ware de richting aan, die ook historici later zouden inslaan.

CARRS BUNDEL

Het besef van deze weinig bevredigende situatie ontbrak natuurlijk niet in historische kringen. In de door hem geredigeerde artikelenbundel over de geschiedenis van de Tweede Republiek en de burgeroorlog had de Britse historicus Raymond Carr dan ook naast bekende niet-Spaanse historici twee Spanjaarden laten opdraven. Geen ballingen, maar in hun vaderland actieve historici. Zijn "reader", verschenen in de serie "Problems in Focus"⁷, beoogt een overzicht van nieuwe opvattingen en inzichten te geven.

Carr was zich waarschijnlijk bewust van het problematische aan het laten figureren van de twee Spanjaarden. Zo zou men zijn opmerking in het voorwoord: "Not everyone will agree with all the conclusions of these essays" kunnen interpreteren. Deze vage vingerwijzing lijkt eigenlijk op iedere studie over de Spaanse Burgeroorlog van toepassing, omdat nog altijd vanuit diverse politieke en sociale standpunten over dit conflict wordt geschreven. Ondanks de redelijke representativiteit zijn bij Carrs bundel vraagtekens te zetten. De vertegenwoordigde schrijvers, inclusief Carr negen in totaal, laten zich met uitzondering van Burnett Bolloten zeker niet links in het politieke spectrum plaatsen. Bolloten was tijdens de burgeroorlog United Press-correspondent en schreef het omvangrijke werk *The Grand Camouflage*,⁸ dat handelt over de interne tegenstellingen in het Republikeinse kamp tijdens de burgeroorlog. In de bundel neemt hij vanzelfsprekend dit onderwerp voor zijn rekening. Wat de politieke kleur van de andere schrijvers aangaat, mag men natuurlijk niet een algemeen aantoonbaar verband veronderstellen tussen de kwaliteit van het historische onderzoek en de politieke opvattingen van de onderzoeker. In dit geval wordt slechts een bepaalde eenzijdigheid bij de selectie van auteurs geconstateerd. Wanneer het erom gaat Spanjaarden aan bod te laten komen, getuigt het van bijziendheid Spaanse ballingen uit te sluiten. De twee officiële Spaanse historici verkeerden tegenover de ballingen in een door het regime gesanctioneerde, bevoorrechte positie. Ricardo de la Cierva, een ex-jezuïet, kreeg in het kader van een liberaliseringsprogramma van de regering de opdracht de officiële geschiedschrijving, die eigenlijk alleen nog door verstokte Franquisten serieus werd genomen, een "face-lift" te doen ondergaan. Hij werd directeur van een centrum voor burgeroorlogstudies en liet als "rijks-geschiedschrijver" verscheidene publikaties het licht zien, waaronder een uitvoerige, meerdelige versie van de burgeroorlog.⁹ In Carrs bundel behandelt hij de rol van het nationalistische leger.

Ramón Salas Larrazábal is de tweede liberaal-franquistische historicus. Uitgerekend het mede door hemzelf verslagen Republikeinse leger is zijn onderwerp. Ondanks zijn positie als officieel militair historicus levert deze kolonel van de Spaanse

luchtmacht een tamelijk acceptabel, nauwelijks interpretatief overzicht van militaire gebeurtenissen.

Een derde bijdrage verdient eveneens de aandacht. De ironie wil dat Hugh Thomas schrijft over anarchistische agrarische collectieven.¹⁰ Zijn reputatie had hij gevestigd met een in 1961 verschenen overzichtsgeschiedenis van de burgeroorlog.¹¹ Dit onmiddellijk tot standaardwerk gepromoveerde boek werd in Spaanse oppositionele kringen in vertaling verslonden, omdat het een wetenschappelijk gefundeerd tegenwicht leverde voor de Franquistische geschiedvervalsing. Ondanks dit warme onthaal ontmoette Thomas' pil ook kritiek. Zijn nogal negatieve en oppervlakkige visie op anarchisme en collectivisatie kreeg het zwaar te verduren in anarchistische hoek.¹² Mogelijk heeft deze negatieve kritiek Thomas aangezet tot nadere bestudering van dit onmisbare aspect van de burgeroorlog. Tenslotte was hij specialist, waarom dan niet ook in anarchistica, zal hij gere-deneerd hebben. Zijn essay in de bundel is verhoudingsgewijs uitgebreider dan de betreffende passages in zijn handboek. Niet-temin behoudt hij, weinig verrassend, zijn reserves tegen het onderwerp, hoewel hij ook meent sympathieke sociale trekjes te kunnen ontdekken. Deze zuinige waardering, gekoppeld aan een keihard oordeel over vermeende ineffectiviteit, heeft de anarchistische critici allerminst weten te overtuigen. Sterker nog, in latere studies betreffende sociale revolutie en collectivisatie speelt Thomas' essay geen rol van betekenis meer.¹³ Des-ondanks is Hugh Thomas een bewonderenswaardig vruchtbaar historicus gebleven.¹⁴

Voor al door de genoemde drie bijdragen is Carrs bundel geda-teerd en nauwelijks geschikt als inleiding tot de hedendaagse stand van onderzoek. Te meer, daar de overige artikelen kenmer-kend zijn voor de "conservatieve orthodoxie" van een aantal Britse en Amerikaanse historici, die uiteenlopende monografieën aan de Spaanse Burgeroorlog hebben gewijd.¹⁵ Gedoeld wordt op Edward Malefakis, Richard Robinson en Stanley Payne.¹⁶ De sym-biose van hun studies met die van twee laat-Franquistische staatshistorici is een begrijpelijke poging geweest ook resul-taten van aan Spaanse instituten uitgevoerd historisch onder-zoek te presenteren. Het "realpolitische" gevoel voor praktische

haalbaarheid, dat Carrs leidraad vormde bij de samenstelling van deze bundel, hield een keuze ten nadele van de oppositionele onderzoeksresultaten in. Een wat onevenwichtige historische wapenschouw was het gevolg.

FASEN VAN ONDERZOEK

Welke ontwikkelingen hebben Carrs bundel achterhaald? In dit verband lijkt het verstandig verder terug te gaan en in vogelvlucht de historiografie van de burgeroorlog te bezien. Historici sporen graag bij veelbeschreven onderwerpen fasen in de beeldvorming op.¹⁷ Voor de Spaanse Burgeroorlog is zulk speurwerk ook verricht. Het mag geen eenvoudige klus heten op basis van de inmiddels naar schatting ruim 30.000 studies over dit onderwerp een duidelijk fasenoverzicht te construeren.¹⁸ De Duitse historicus Klaus-Jörg Ruhl ondernam recent een poging enige orde te scheppen. In 1982 publiceerde hij het eerste deel van een bibliografie over de Spaanse Burgeroorlog.¹⁹ In de geschiedschrijving van de Spaanse Burgeroorlog onderscheidt Ruhl de volgende drie fasen: 1. de militair-historische fase (1939-1960); 2. de fase van de buitenlandse politiek (1945-1965); 3. de sociaal-historische fase (vanaf 1960). Deze indeling is uiteraard zeer grof. Hooguit reikt Ruhl een eerste ordeningsmaatstaf aan. Uit de indeling mag niet worden afgeleid, dat ieder werk dat na de jaren 1960-1965 verschenen is, sociaal-historisch van aard zou zijn. Meer is het de bedoeling aan te geven welke aspecten in welke fase de nadruk kregen. Studies over militair-historische en buitenlands politieke aspecten verschijnen conform de aard van het vak geschiedenis nog steeds. Ondanks de elkaar overlappende fasen biedt deze indeling een handvat.

De burgeroorlog zelf ontbreekt, omdat, een spaarzame uitzondering daargelaten, de publikaties in die periode tot doel hadden propaganda te bedrijven voor één van de strijdende partijen. De activiteiten van Johan Brouwer vormen zo'n uitzondering.²⁰ De militair-historische fase, waarin veel propagandistisch getinte geschriften en memoires verschenen, kenmerkt zich vooral door pogingen van Spaanse historici om het optreden tijdens de burgeroorlog van de nieuwe Nationalistische machthebbers te

rechtvaardigen. Het beeld werd opgeroepen van een kruistocht in dienst van God en vaderland, ondernomen om orde te scheppen in een land dat onder een atheïstische en marxistische republiek zijn ondergang dreigde tegemoet te gaan. Staaltjes van militaire bravoure, zoals de verdediging van het Alcázar van Toledo, werden verheerlijkt. Een gruweldaad als het bombardement op Guernica kwam op het conto van de vijand. De onwaarachtigheden en manipulaties in deze nationalistische geschiedvisie zijn met name door de Amerikaanse onderzoeker Herbert R. Southworth haarscherp blootgelegd in twee weergaloze, minitieuze studies. In 1963 verscheen bij de Spaanse ballingenuitgeverij Ruedo Ibérico te Parijs van zijn hand *El mito de la cruzada de Franco* (in 1964 ook in Franse vertaling, viii + 327 blz.) en in 1975 *La destruction de Guernica. Journalisme, diplomatie, propagande et histoire* (xxiv + 535 blz., in 1977 ook in Engelse vertaling). Vooral de bestrijding van de kruistochtmythe werd in ballingenkring als een ware politieke gebeurtenis opgevat. Franco's ongelijk stond nu gedocumenteerd zwart op wit. Dit werk wordt terecht beschouwd als "a classic of Civil War historiography".²¹ Met evenveel recht kan deze eer te beurt vallen aan zijn studie over de verwoesting van Guernica. Dit tot de verbeelding sprekende onderwerp is in de jaren zeventig het object van meer studies geweest, die alle hebben bijgedragen tot slechting van de Franquistische leugen.²²

Veel onderzoek uit de tweede fase is gewijd aan de verhouding tussen de Nationalisten en hun fascistische bondgenoten. De in communistische milieus aangehangen visie dat de burgeroorlog ontsproot aan een vooraf geplande internationale fascistische samenzwering, bleek geen ondersteuning te vinden in de door de geallieerden vrijgegeven Duitse diplomatieke documenten. Vervolgens werd de vraag naar de werkelijke motieven voor de nazi-interventie relevant, wat tussen Duitse historici leidde tot een debat over onder meer de rol van het economische motief en de mate van persoonlijke betrokkenheid van Hitler.²³ In de jaren vijftig en zestig verscheen een opvallend groot aantal monografieën over buitenlands-politieke aspecten, zoals de invloed van de non-interventie en de motieven voor de Sovjet-russische hulp aan de Republiek. Deze voorkeuren laten zich mede

verklaren uit de omstandigheid dat onderzoek in de Spaanse archieven en instituten voor Westeuropese en Amerikaanse historici nauwelijks mogelijk was. Hun bronnenmateriaal leed niet zozeer aan schaarste, maar eerder aan een gebrek aan Spaanse documenten.²⁴ Vanwege de politieke situatie in Spanje, waar Franco een maatschappelijke tweedeling in winnaars en verliezers cultiveerde, vond wetenschappelijk onderzoek naar de burgeroorlog grotendeels buiten Spanje plaats door niet-Spaanse, veelal Westeuropese onderzoekers, wat ten nadele ging van de kennis van interne Spaanse aspecten van de burgeroorlog. De overzichtswerken uit de jaren zestig, zoals die van Thomas en Jackson, beklemtonen de militaire aspecten.²⁵ Veelzeggend is de 'eeuwigheidswaarde' van de uit 1943 daterende studie van Gerald Brenan, *The Spanish Labyrinth*, die handelt over de sociale en politieke wortels van het Spaanse conflict.²⁶ Brenan was na afloop van de Eerste Wereldoorlog naar Andalusië geëmigreerd en had zich ontwikkeld tot een kenner van de Spaanse literatuur, geschiedenis en politiek. Hij wordt beschouwd als grondlegger van het moderne wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van Spanje in de jaren dertig.²⁷ Zijn boek legde de nadruk op de Spaanse oorzaken van de burgeroorlog en bleek naderhand een wegwijzer te zijn voor de richting die het onderzoek vooral in de jaren zeventig op zou gaan. De bundel van Carr uit 1971 vormt dan ook eerder een eindpunt dan een beginpunt. Veeleer is het de uiteindelijke neerslag van het algemeen gerichte onderzoek naar de politieke en militaire aspecten van de Spaanse Burgeroorlog.

SOCIAAL-HISTORISCHE FASE

In het onderzoek naar de sociaal-historische aspecten is schot gekomen sinds het liberaliseringsbeleid van de Spaanse overheid, waardoor archieven eenvoudiger toegankelijk waren en mensen minder verzwegen. Het democratiseringsproces na de dood van de dictator veroorzaakte een hausse in het onderzoek naar sociale, regionale en lokale aspecten van de Spaanse Burgeroorlog. Een einde aan deze fase lijkt voorlopig nog niet in zicht. Nog in 1975 constateerde een Nederlandse historicus dat de geschiedschrijving werd beheerst door een militaire en politieke in-

invalshoek. Zijn betoog behelsde echter andere elementen: "Spanje 1936- 1939 is niet alleen het verhaal van de burgeroorlog, maar ook dat van de Spaanse revolutie".²⁸ De draad van Brennan moest weer opgepakt worden. Giele begaf zich met zijn boek over de collectivisatiepolitiek in Catalonië op vruchtbaar terrein. Vooral jonge historici van een latere generatie dan mensen als Carr en Thomas werden door een nieuw elan voortgedreven om vrij historisch onderzoek te doen naar de sociale revolutie. Met name de studies van de in Spanje getogen Duitse historicus Walther Bernecker verdienen de aandacht.²⁹ Ondanks hun hoge niveau en onmiskenbare grondigheid worden ze in de Angelsaksische landen onvoldoende gesignaleerd. Door die nieuwe werken is de onlosmakelijke verwevenheid van de sociale revolutie met het militaire verloop van de burgeroorlog benadrukt. Ook blijkt de realiteit van Spanje tussen 1936 en 1939 gedifferentieerder te zijn dan tot nog toe werd aangenomen.

In 1984 verscheen onder redactie van de Britse historicus Paul Preston een artikelenbundel, die bedoeld is om aan te geven welk soort onderzoek, door vooral jongere historici, tegenwoordig plaatsvindt.³⁰ Deze bundel biedt in vergelijking met die van Carr minder als algemeen overzicht. De twaalf artikelen, die alle een deelaspect voor hun rekening nemen, presenteren geen totaalbeeld van de jaren 1931- 1939. Toch zijn zij mede door hun verwijzingen geschikt als inleiding tot de studie van de Spaanse Burgeroorlog en zijn voorgeschiedenis. Het beeld komt mogelijk wat vergruisd over, maar behoedt voor al te simplistische opvattingen over de burgeroorlog als bijvoorbeeld de visie dat hij louter een conflict was tussen politiek links en rechts. De bundel maakt zijn opzet aannemelijk: "It is the central theme of this book that the Spanish Civil War was not one but many wars".³¹ Preston zelf benadrukt het cruciale belang van het agrarisch conflict. Hij laat een ander geluid horen dan uit de bundel van Carr opklinkt. Eerder onderscheidde hij zich met zijn studie over het ontstaan van de burgeroorlog.³² Meeslepend opent hij hierin de aanval op de 'neo-conservatieve' stellingen. De verantwoordelijkheid voor het ontstaan van de burgeroorlog wordt door hem overtuigend verschoven van het langdurig gebrandmerkte revolutionaire links naar het

katholieke en politieke machtscentrum, onder wie Gil Robles en de Ceda. Dat de katholieke kerk zich niet alleen verdedigde tegen anticlericalisme, maar ook een intensieve anti republikeinse campagne voerde, demonstreert Francis Lannon in een essay over '*The Church's crusade against the Republic*'. In de bundel van Carr is de rol van de kerk afwezig, zodat hier de nodige correcties gestalte hebben gekregen. Overigens, op het Leidse studium generale was de positie van de kerk wel al een apart thema.³³ Het voert te ver in dit bestek bij elk artikel in Prestons bundel stil te staan. Regionale en lokale aspecten krijgen volop de aandacht in bijdragen over Navarra (door M. Blinkhorn), Catalonië (N. Jones), Asturië (A.Shubert), Madrid (Santos Juliá) en Baskenland (Juan Pablo Fusi).

ORAL HISTORY

In de sociaal-historische fase speelt de 'oral history' een opvallende rol. Uit mondelinge getuigenissen komt voortdurend de verwevenheid van revolutie en oorlog naar voren. Toonaangevend in dit opzicht is het in 1979 verschenen boek van Ronald Fraser "*Blood of Spain*".³⁴ Fraser is vooral geïnteresseerd in de *expérience vécue*, of zoals hijzelf zegt: "The subjective, a spectrum of the lived experiences of people who participated in the events".³⁵ Om die boven water te halen, zocht hij in eerste instantie naar 'gewone mensen', wier herinneringen anders niet zouden worden gehoord.³⁶ Bewust meed hij hen die een leidende functie hadden uitgeoefend of mémoires hadden gepubliceerd. Gedurende bijna twee jaar, in de periode juni 1973-mei 1975, nam hij voor zijn onderzoek meer dan 300 interviews af. Het resultaat van deze inspanningen is uitzonderlijk hoog geprezen. Een geordend ooggetuigenrelaas van de burgeroorlog, dat de sfeer, die de handelingen van een heel volk bepaalde, levendig reconstrueerde, was iets verrassends. Niet zonder reden figureert Fraser dan ook in de bundel van Preston met een essay over 'the popular experience of war and revolution', dat aan de hand van getuigenissen de tegenstellingen in het Republikeinse kamp behandelt. Het bewijst eens te meer het belang dat aan de door deze free-lance onderzoeker beoefende 'grass-

roots history' wordt toegekend.³⁷ Frasers werk, een combinatie van politieke en persoonlijke belevenissen, levert soms een fascinerende concretisering van de historische werkelijkheid op.

Deze voordelen zijn bij andere onderzoekers natuurlijk niet onopgemerkt gebleven. In de in 1982 voor Granada TV geproduceerde en in 1986 door de BRT en VPRO uitgezonden televisieserie komen veel interviews voor: Fraser was dan ook een van de historische adviseurs. Deze activiteiten kunnen elkaar ook aanvullen.³⁸ Gezamenlijk transformeren zij monolieten in mozaïeken. Misschien is het de ironie van de contemporaine Spaanse geschiedenis, dat juist niet-professionele historici baanbrekende prestaties hebben geleverd. Fraser voelde zich minder beschroomd om het terrein van de burgeroorlog te betreden door het lichtend voorbeeld van voorgangers als de 'amateurs' Gerald Brenan en Herbert Southworth.³⁹ Verder betuigt hij tribuut aan de cultureel-antropologische veldwerkmethoden. Van dergelijk onderzoek demonstreerde de Leidse cultureel-antropoloog R. Buve op het studium generale al een proeve.⁴⁰ De populariteit van de oral history laat zich ook verklaren uit de politieke ontwikkelingen in Spanje. Tijdens de eerste drie decennia van het Franco-regime was het voor de Republikeinse overlevenden praktisch onmogelijk uiting te geven aan hun ervaringen en gevoelens. De enorme behoefte hieraan kon vooral sinds de dood van Franco een uitlaatklep vinden in de mondiale geschiedschrijving. Door deze vorm van onderzoek, die zich concentreerde op intern Spaanse aspecten van de burgeroorlog, kon het traumatiserende zwijgen worden doorbroken. Begrijpelijk(er)wijs sprak niet iedereen even gemakkelijk.⁴¹ Desondanks is de oogst aan getuigenissen zo rijk, dat van een geslaagde historische inhaalmanoeuvre gesproken mag worden. Niettemin, constateert Ruhl, 'gibt es noch ein weites Feld für die Forschung' naar sociaal-historische kanten van de burgeroorlog.⁴²

SPANJE

In Spanje is het laatste decennium ruim baan gemaakt voor een

gedefrancoïseerde, ontmythologiseerde kijk op de burgeroorlog. Naast al het onderzoek naar uiteenlopende aspecten manifesteerde zich een behoefte aan het zoeken naar een zekere mate van consensus. Twee voorbeelden dienen als een aanduiding van dit voorzichtige streven naar een zo eerlijk mogelijke weergave van de burgeroorlog, waaraan men in Spanje nog niet eerder was toegekomen. Onder auspiciën van het ministerie van Cultuur werd eind 1980 in Madrid in het Palacio de Cristal del Retiro de tentoonstelling *La Guerra Civil Española* georganiseerd.⁴³ Een belangrijke gebeurtenis, al was de relatie kunst en burgeroorlog het eigenlijke onderwerp en stond de politiek niet in het brandpunt. Dit was raak geschoten, want via de invalshoek van de verschillende kunstvormen, zoals films, affiches, foto's en postzegels, kwam ook de politieke realiteit van het republikeinse kamp - een decennia lang verboden terrein voor het Spaanse publiek - overduidelijk naar voren. De vele prachtige, veelkleurige affiches getuigen van de verwevenheid van kunst en politiek. Ook het tot symbool geworden schilderij *Guernica* van Pablo Picasso is immers voortgekomen uit een staatsopdracht voor het Spaanse paviljoen op de in 1937 in Parijs gehouden internationale tentoonstelling van kunsten en technieken. Het schokeffect van de openhartige Madrileense expositie was hevig.

Om een zekere consensus te bereiken, werkten ex-oppositionele historici samen met voormalige liberaal-franquistische historici, zoals de militaire expert Ramón Salas Larrazábal. Het is treffend dat sommige, ook al onder Franco werkzame, historici hun toenmalige meningen corrigeren in het als een maatschappelijke behoefte gevoelde streven naar een nieuwe consensus. In dit verband publiceerde Salas Larrazábal in 1980 een boek met de 'precieze gegevens van de burgeroorlog'.⁴⁴ Het eerste deel van de titel is in dit verband veelzeggend, want als iets een onmogelijkheid schijnt, is het wel een algemeen aanvaard canon van de Spaanse Burgeroorlog. 'Natuurlijk beseft de schrijver dit wel, maar hij gaat desondanks op zoek naar 'de waarheid'.⁴⁵ In de jaren na Franco's overlijden verschenen naar zijn idee ook wanproducten van de vrijheid van meningsuiting, die de indruk wekten dat de burgeroorlog met de pen opnieuw gestreden zou moeten worden. Daarom trekt hij ten strijde

tegen foutieve voorstellingen. Hij wil het kaf van het koren scheiden door aan te geven dat er zo iets is als een "objectivering" van basisgegevens. Naar zijn idee hoeft aan de juistheid van het door hem gepresenteerde overzicht van gegevens geen twijfel meer te bestaan. De waarheid dient te zegevieren over mythen en legenden. De bedoelde gegevens, door veel nijvere Spaanse historici in de loop der jaren zeventig verzameld, liggen vooral in het statistische, militaire, economische en politieke vlak. Zijn apologetische, in zijn optiek overduidelijke boek vervult vooral binnen Spanje een functie. Binnen historische kringen is men het erover eens dat de tijd rijp is voor wetenschappelijk verantwoorde uitspraken over de burgeroorlog. Niettemin blijft deze periode als een loodzware last op de Spaanse samenleving drukken. Niet voor niets meende de historicus Javier Tusell Gómez in 1980 dat men wel nooit tot een definitieve geschiedschrijving van de burgeroorlog zou komen,⁴⁶ in welke mening hij niet alleen staat.⁴⁷

Des te moediger zijn de auteurs die in deze omstandigheden een inleidend overzicht van de burgeroorlog presenteren. Van deze inleidingen heeft Raymond Carrs studie uit 1977 de breedste opzet.⁴⁸ Het analytisch gehalte is hoger dan dat van het narratieve, sterk militair-historische relaas van Antony Beevor uit 1982⁴⁹ en uit hetzelfde jaar het op "oral history" gebaseerde overzicht van David Mitchell.⁵⁰

VIJFTIG JAAR LATER

Spaanse historici konden het kroonjaar 1986 natuurlijk niet negeren. Te meer, daar de Spaanse politici over het algemeen de schimmen uit het verleden maar al te graag verjagen. In een sobere verklaring verkondigde premier Gonzalez op 18 juli 1986 namens de regering dat, mede gezien de recente politieke en sociale ontwikkelingen in Spanje, de burgeroorlog definitief geschiedenis was geworden. De historische uitdaging, die in deze woorden besloten ligt, is niet misverstaan. In een stortvloed van publikaties, die het halve eeuw-"feest" met zich bracht, onderscheiden de zakelijk inleidende overzichten zich positief. Typierend voor de angst, dat al te uitgesproken interpretaties door het uitlokken van emotioneel vertroebelde reacties schade-

lijke bijverschijnselen kunnen vertonen, is een publikatie van Fernando Díaz-Plaja. Voor de 'Biblioteca de la Historia de España', een op een breed publiek gerichte serie, bezorgde hij een geschiedenis van de burgeroorlog in documenten.⁵¹ De samensteller onthoudt zich van commentaar. Hij wil niemand een mening opdringen. De documenten, tijdens de burgeroorlog door de strijdende partijen afgescheiden, moeten voor zich spreken.

De generatie van de burgeroorlog is praktisch van het Spaanse toneel verdwenen. Menigeen vestigt zijn hoop op jonge historici om de geschiedschrijving van de burgeroorlog definitief te incorporeren in het domein der geschiedwetenschap. José Manuel Cuenca Toribio, een in 1939 geboren, veelbelovend historicus, probeerde het eerste half jaar van de burgeroorlog in een bevattelijke synthese te beschrijven.⁵² Zoals het een dergelijke inleider betaamt, reserveert hij volop ruimte voor namen, cijfers en literatuurverwijzingen. In zes hoofdstukken passeren achtereenvolgens de revue: het uitbreken van de oorlog, militaire krachtsverhoudingen, financieel-economische aspecten, politieke ontwikkelingen, het culturele leven en de verliezen aan mensenlevens. Achter deze handzame inleiding gaat een intellectuele krachtsinspanning schuil.

Met het oog op de herdenking van 1986 stelde een groep van vijf historici onder leiding van Manuel Tuñón de Lara een thematische overzichtsgeschiedenis van de burgeroorlog samen, *La Guerra Civil Española. 50 años después*.⁵³ De zeven hoofdstukken van deze bundel zijn gewijd aan oorzaken, sociale en politieke componenten, internationale context, militaire operaties, cultuur, economie en tot slot een poging tot een overzichtsvisie. Ieder hoofdstuk bevat een bibliografie, terwijl de bundel zelf afsluit met een chronologie en een glossarium. Duidelijk mag zijn dat op inleidend niveau hier sprake is van een voortaan onvermijdelijk standaardwerk. Het zoeken naar de vele, recent verschenen Spaanse detailstudies, wordt bijzonder vergemakkelijkt.

WOORDENBOEK

In de literatuurverwijzingen van voornoemd standaardwerk⁵⁴ figureert het door James W. Cortada samengestelde woordenboek. Het is het resultaat van een bewonderenswaardig project. Veer-

tig personen, merendeels gevestigde historici, verleenden hun medewerking aan de totstandkoming van de in het algemeen uitvoerige en informatieve beschrijvingen, al neemt Cortada zelf de meeste lemmata voor zijn rekening.⁵⁵ De steekwoorden zijn alfabetisch geordend. Een betere oplossing dan de gekozen lijkt niet te bestaan. Wie zomaar wat wil lezen, wat voor de meeste beschrijvingen een nuttige en aangename bezigheid is, gaat in alfabetische volgorde via onverwachte patronen kris kras door de materie. Mogelijk iets voor quizfanaten, die om hun kennis van het onderwerp te testen het woordenboek van a tot z verslinden. Wie het als naslagwerk gebruikt, waarvoor het natuurlijk ook is bedoeld, heeft een prachtig instrument in handen om kort en snel een wezenlijk eind op te schieten, omdat bij iedere beschrijving relevante literatuur wordt vermeld. In eerste instantie telde ik 824 steekwoorden, welk aantal op zichzelf al een indruk geeft van de brede opzet. Via het register is de hanteerbaarheid van het woordenboek groot. Ieder wezenlijk aspect van de burgeroorlog komt aan de orde. Problemen worden niet uit de weg gegaan, getuige een essay over 'origins of the Spanish Civil War'. Zo'n verhaal beslaat dan ook bijna 9 bladzijden. De kaarten en bijlagen zijn per definitie nuttig. Achtereenvolgens treft men aan als appendices: een chronologie van de jaren 1930-1939 (21 zeer brede en dichtbedrukte pagina's), een militaire geschiedenis van de burgeroorlog (17 pagina's van hetzelfde soort), een overzicht van alle burgeroorlogkabinetten (Republikeins, Catalaans en Nationalistisch), een select compendium van archieven en bibliotheken over de Spaanse Burgeroorlog (7 pagina's, waarin terecht het IISG te Amsterdam een plaats krijgt, zij het nog op het oude adres) en ten slotte een lijstje bibliografieën over de Spaanse Burgeroorlog. Dit woordenboek kon helaas Ruhls bibliografie niet opnemen, omdat beide werken in 1982 zijn gepubliceerd.

Sceptici zullen het hybridische aspect van een dergelijk project benadrukken, omdat het aan subjectieve interpretatie niet kan ontkomen en op een bepaald moment, in casu 1982, moest worden afgesloten. Desondanks is het een imposant bouwwerk geworden. Juist door de brede steun, die zich weerspiegelt in de medewerking van mensen als Bolloten, Fraser, Payne, Preston, South-

worth en veel andere klinkende namen, bevestigt dit project impliciet Salas Larrazábal's stelling, dat zo langzamerhand een consensus in de basiskennis tot de mogelijkheden gerekend moet worden. Onvermijdelijk bevat een dergelijk grootschalig werk fouten. Ik ben niet speciaal op zoek gegaan. Toch vond ik het sneu te vernemen dat La Pasionaria in 1981 in Spanje zou zijn overleden.⁵⁶ Tamelijk recent is immers met de nodige tamtam de negentigste verjaardag gevierd van deze fascinerende vrouw, tijdens de burgeroorlog de tot de verbeelding sprekende communistische afgevaardigde uit de mijnstreek Asturië.⁵⁷ Met het Nederlands had men het blijkbaar moeilijk. Onze landgenoot, die via het Non-Interventie Comité was belast met de grenscontrole, wordt aangeduid als 'Vice-admiral van Du Dulm'.⁵⁸ Hij heette simpelweg Van Dulm. Ook is het opmerkelijk ons land als 'Holland' vermeld te vinden. Echter niets dan lof voor dit woordenboek, dat voor de particuliere portemonnee overigens onbetaalbaar is.

NEDERLAND

Tenslotte een kort overzicht van de recent in Nederland uitgegeven studies over de Spaanse Burgeroorlog. Jarenlang heeft het boek van Rudolf de Jong een pioniersfunctie vervuld.⁵⁹ Als inleiding heeft het zijn bruikbaarheid behouden. Afgezien van de Leidse studium generale-bundel en anarchistische werken⁶⁰ verschenen nauwelijks publikaties. In 1977 kwam hierin verandering toen Cajo Brendel zijn alleen al qua omvang substantiële *Revolu- tie en contrarevolu- tie in Spanje*⁶¹ publiceerde. Brendel, sinds 1933 een waarnemer van de Spaanse politiek, analyseert de revolutionaire gebeurtenissen vanuit zijn radencommunistische visie in een poging het wezen van het revolutieproces te bevatten. Deze verstrengeling van een uitgesproken links sectarische maatschappijvisie met een politieke analyse bestempelt zijn boek tot een weliswaar unieke, maar ook controversiële studie vanwege het polemische element en de aanvechtbaarheid van veel van zijn interpretaties. De auteur is namelijk 'van mening dat de dialectisch-materialistische onderzoeksmethode (...) het doeltreffendste ontledmes vormt'.⁶² Geen boek om ongelezen te laten, want daarvoor is het te uitdagend. Wel een boek om, gezien zijn afwijkend standpunt, in combinatie met andere studies over het uiteindelijk

falen van de sociale revolutie in Spanje te raadplegen.

Totnogtoe kwam de rol van Nederland en Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog begrijpelijkerwijze niet aan de orde. In de jaren zeventig steeg dit thema in populariteit aan de vaderlandse universiteiten. Tussen de verscheidene scripties van studenten geschiedenis en politicologie onderscheidt zich het als een inleidend overzicht gepresenteerde werkcollegeverslag uit Utrecht.⁶³ Hierin ligt de nadruk op reacties in Nederland, met name van de regering en de politieke partijen en groeperingen. De waarde van dit verslag ligt in de ruime hoeveelheid verwijzingen en aanknopingspunten voor verder onderzoek. De vraag in hoeverre de reacties op de Spaanse Burgeroorlog meer een spiegel van het verzuilde Nederland dan van de Spaanse realiteit bieden, is te interessant om niet te beantwoorden. Na dit Utrechtse werkstuk was de schroom tot publiceren blijkbaar weggefallen, want vervolgens leverde een Amsterdams initiatief een bundel meer uitgewerkte studies rond het thema Nederlanders en de Spaanse Burgeroorlog op.⁶⁴ Deze publikatie, die ook aan de Nederlandse reacties op het optreden van Franco aandacht besteedt,⁶⁵ was een voorbode van de herdenkingsgolf die anno 1986 ook Nederland overspoelt.

HERDENKING

Afgezien van voorspelbare activiteiten in de sfeer van de journalistiek,⁶⁶ het voortgezet onderwijs,⁶⁷ de letterkunde⁶⁸ en algemene overzichten⁶⁹ kan een aantal meer bijzondere uitgaven worden geregistreerd. Vier Amsterdamse historici dragen een nieuw bewijs aan voor de levendigheid van de "oral history". Uitgaande van meer dan twintig interviews met oud-Spanjestrijders schreven zij een studie over de rol van Nederlanders in de Internationale Brigades. Dit boek,⁷⁰ een bredere uitwerking van een eerder gepubliceerd artikel,⁷¹ vult een lacune in de geschiedschrijving van de Internationale Brigades op. Veel speurwerk ligt ten grondslag aan de bloemlezing met reacties van Nederlandse en Vlaamse schrijvers op de Spaanse Burgeroorlog.⁷² Dit werk, meer documentatie dan analyse, toont weer eens aan hoeveel respons dit conflict ook in Nederland uitlokte. Zonder dat deze boeken direct nieuwe inzichten opleveren, ligt hun waarde in het weg-

werken van een historiografische achterstand. Documentaire waarde heeft ook het boek van Gerard Lutke Meijer over zijn ervaringen als free lance-journalist in Spanje gedurende vier maanden in de lente en zomer van 1936.⁷³ Hij geeft onder meer schitterende beschrijvingen van de sociale revolutie in Barcelona. Bovendien bevat zijn boek een aantal door hem zelf gemaakte foto's. Uit anarchistische hoek, waar de Spaanse ervaringen worden gekoesterd, springen twee publikaties naar voren. Het tijdschrift *De Vrije* bracht een dik themanummer uit over de activiteiten van anarchistische organisaties en personen -ook hier de nodige interviews- in Spanje en Nederland tijdens en na de burgeroorlog.⁷⁴ De hierin genoteerde ontboezeming van Francisco Carrasquer, in Leiden geen onbekende, over 'de algemene onderschatting van de Spaanse cultuur door de Nederlandse bevolking' zou evenzeer tegen historici gericht kunnen zijn, ondanks dat 'de tot Spanje aangetrokken minderheid helemaal weg is van de Spaanse cultuur'.⁷⁵ Hanneke Willemse, één van de medewerksters aan dit themanummer, hanteert ook al de "oral history" in haar onderzoek naar de invloed van de burgeroorlog op het Aragonese dorp Albalate de Cinca, ongeveer midden tussen Huesca en Barcelona gelegen.⁷⁶ Haar eenvoudig leesbaar boek, met sympathie voor de dorpsbewoners geschreven, is een chronologisch gerangschikte reconstructie van hun persoonlijke belevenissen en bepaald geen wetenschappelijke analyse. Hoewel het geen vermelding in de leeswijzer krijgt, lijkt haar boek sterk op een soortgelijk, maar sterker geschreven relaas van de op Mallorca woonachtige Nederlandse schrijfster Jean.A. Schalekamp over de door de nationalistische partijen in 1936 op Mallorca aangerichte moordpartijen.⁷⁷ Ook deze Nederlandse auteur, die in het voetspoor van Gerald Brenan wezenlijk contact met de Spaanse cultuur zocht, draagt ertoe bij de gruwelijke, dagelijkse realiteit van de burgeroorlog openbaar te maken, nadat dit vier decennia lang in Spanje niet mogelijk was geweest.

Kortom, er is veel veranderd de laatste tien à vijftien jaar in de geschiedschrijving van de Spaanse Burgeroorlog. Een ruim aanbod van uiteenlopende studies staat de hedendaagse consument ter beschikking. De keuze is er niet eenvoudiger op geworden, maar de kans op bevrediging van de behoefte aan kennis en in-

zicht des te groter.

NOTEN

1. Zie bv. de verzuchting van R.Carr: 'If the bibliography of the Republic is large, that of the Civil War is unmanageable', R.Carr, *Modern Spain 1875-1980* (Oxford 1980) 186. Of de constatering van J.J.Giele: 'Over de Spaanse burgeroorlog is ongelooflijk veel geschreven', J.J.Giele, *Arbeiderszelfbestuur in Spanje. Een verslag van de kollektivisatie in de Catalaanse ekonomie tijdens de Spaanse burgeroorlog 1936-1939* (Amsterdam 1975) 9.
2. J.Brouwer, *De Spaanse burgeroorlog, zijn oorzaken en mogelijke gevolgen* (Hilversum 1936) 96 blz.
3. R.Carr ed., *The Republic and the civil war in Spain* (London 1971) x + 275 blz.
4. P.Preston ed., *Revolution and war in Spain 1931-1939* (London 1984) xi + 299 blz.
5. *De Spaanse burgeroorlog en zijn gevolgen. Studium generalevoordrachten georganiseerd door de Leidse historische disputen Robert Fruin en P.C.Hooft* (Leiden 1973) vi + 143 blz.
6. Zie met name de bijdragen van R.Th.J.Buve, F.Carrasquer en J.Lechner over respectievelijk dorpsamenlevingen, intelligentia en poëzie.
7. Carr, *The Republic and the civil war in Spain*.
8. B.Bolloten, *The Grand Camouflage. The communist conspiracy in the Spanish Civil War* (London 1961) In 1979 verscheen een herziene, uitgebreide editie onder de titel *The Spanish revolution: the left and the struggle for power during the civil war* (Chapel Hill 1979) xxv + 664 blz.
9. In 1969 verscheen het eerste deel van zijn *Historia de la guerra civil Española*.
10. H.Thomas, 'Anarchist agrarian collectives in the Spanish Civil War', in: Carr, *The Republic and the Spanish civil war*, 239-256.
11. H.Thomas, *The Spanish Civil war* (Londen 1961; tweede editie als Pelicanboek in 1965, Harmondsworth 1968, 911 blz.) In 1977 verscheen de derde, herziene en uitgebreide, editie.
12. Rudolf de Jong spreekt van 'burgerlijke en communistische geschiedschrijving', in: *De Spaanse burgeroorlog en zijn gevolgen. Studium generalevoordrachten*, 55.
13. Zie W.L.Bernecker, *Die soziale Revolution im Spanischen Bürgerkrieg. Historisch-politische Positionen und Kontroversen. Mit einer bio-Bibliographie* (München 1977) 197 blz., 59
14. Sindsdien publiceerde hij ondermeer in 1979 *An unfinished history of the world* (Londen 1981, revised edition) xvii + 792 blz. Wat Thomas' politieke stellingname betreft, hij heeft de Labour Party verwisseld voor de Conservative Party. In 1981 is hij in de adelstand verheven.
15. P.Preston, 'War of words: the Spanish Civil War and the historians', in: Preston ed., *Revolution and war in Spain*, 8.
16. In de bundel behandelen zij voor de Tweede Republiek resp. de linkse partijen, de rechtse partijen en de rol van het leger.
17. Een recent Leids voorbeeld hiervan is het artikel van H.L. Wesseling, 'De betekenis van 1914', *Tijdschrift voor Geschie-*

- denis 98 (1985) 176-190.
18. Deze schatting is gebaseerd op de mededeling dat de Spaanse historicus en bibliograaf R.de la Cierva begin 1974 meer dan 20.000 titels over de Spaanse Burgeroorlog telde. Zie K.J. Ruhl, *Der Spanische Bürgerkrieg. Literaturbericht und Bibliographie, Band 1: Der politische Konflikt* (München 1982) xxv. In dit deel zijn ongeveer 3700 titels bijeengebracht. Een tweede deel over militaire aspecten is aangekondigd). In Spanje is het onderwerp na de dood van Franco vrij onderzoeksterrein met als gevolg een hausse in burgeroorlogstudies. De herdenkingsgolf van 1986 draagt, ook in Nederland, een flinke steen bij om het aantal publicaties op te jagen. In het herdenkingsnummer van het tijdschrift *De Vrije*, 'Revolutie en burgeroorlog. Spanje na 19 juli 1936', nrs. 5, 6 en 7 (zomer 1986) 83 blz., staat op p.5 te lezen: 'Over deze oorlog is veel geschreven: tienduizenden publikaties zijn er al verschenen'. Wat het juiste aantal ook zij, het is in ieder geval enorm groot. Uitgaande van 25.000 titels is sinds het begin van de burgeroorlog een gemiddelde van 500 titels per jaar gehaald. Of, anders gerekend, meer dan één per dag!
 19. Ruhl, *Der Spanische Bürgerkrieg*.
 20. Zie hierover H.Henrichs, 'Johan Brouwer en de Spaanse burgeroorlog', *De Gids* 145 (1982) 79-101.
 21. Preston, *War of words*, 4.
 22. Twee voorbeelden zijn K.A.Maier, *Guernica 26.4.1937. Die Deutsche Intervention in Spanien und der 'Fall Guernica'* (Freiburg 1975) 166 blz. en G.Thomas en M.Morgan-Witse, *The day Guernica died* (Londen enz. 1975) 319 blz.
 23. Zie hierover onder meer W.Schieder en C.Dipper eds., *Der Spanische Bürgerkrieg in der internationale Politik (1936-1939)* (München 1976) 341 blz. Ook het essay van Denis Smyth, 'Reflex reaction: Germany and the onset of the Spanish civil war', in: Preston, *Revolution and war*, 243-265.
 24. Twee voorbeelden. Zowel P.A.M. van der Esch, *Prelude to war; the international repercussions of the Spanish Civil War 1936-1939* (Den Haag 1962) xii + 161 blz. als W.M.Laird Kleine-Ahlbrandt, *The policy of simmering; A study of British policy during the Spanish Civil War 1936-1939* (Den Haag 1962) xii + 161 blz. steunen op uitgebreid bronnenonderzoek. Spaanse uitgaven van documenten treft men echter niet aan.
 25. Thomas, *The Spanish Civil War*, G.Jackson, *The Spanish Republic and the civil war, 1931-1939* (Princeton 1965) xiii + 578 blz.
 26. G.Brenan, *The Spanish Labyrinth. An account of the social and political background of the civil war* (Londen enz. 1943¹, uitgave 1960) xx + 384 blz.
 27. Preston, *War of words*, 5
 28. Giele, *Arbeiderszelfbestuur in Spanje*, 10.
 29. W.L.Bernecker, *Die soziale Revolution im Spanischen Bürgerkrieg*. Idem, *Anarchismus und Bürgerkrieg. Zur geschichte der sozialen Revolution in Spanien 1936-1939* (Hamburg 1978) 372 blz.
 30. Preston, *Revolution and war*.
 31. *Ibidem*, 159
 32. P.Preston, *The coming of the Spanish Civil War: reform, reaction and revolution in the Second Republic* (Londen 1978) xiv + 264 blz.

33. A.Porta, 'De positie van de Rooms-Katholieke Kerk tijdens en na de Spaanse burgeroorlog' in: *De Spaanse burgeroorlog en zijn gevolgen. Studium generale-voordrachten*, 99-121.
34. R.Fraser, *Blood of Spain. The experience of civil war, 1936-1939* (Londen 1979, uitgave Harmondsworth 1981) 628 blz.
35. Ibidem, 29
36. De oral history paste hij eerder toe in zijn boek *In hiding. The life of Manuel Cortes*, Londen 1972. Dit is in het Nederlands vertaald onder de titel *30 Jaar ondergedoken. Het leven van Manuel Cortes* (Utrecht-Antwerpen 1973) 255 blz.
37. Op een in april 1979 in Barcelona gehouden internationaal colloquium over de Spaanse Burgeroorlog sprak Fraser over zijn onderzoeksmethode en over de 'klassenstrijd' in de burgeroorlog. Zie P.Broué, R.Fraser en P.Vilar, *Metodología histórica de la Guerra y Revolución Españolas* (Barcelona 1980) 122 blz.
38. R.Fraser, 'The popular experience of war and revolution 1936-'9' in: Preston, *Revolution and war*, 240.
39. Fraser, *Metodología histórica*, 43.
40. Zie: *De Spaanse burgeroorlog en zijn gevolgen. Studium generale-voordrachten*.
41. Fraser noemt in *Blood of Spain*, 32 in dit verband speciaal Andalusië. Zie bv. ook D.Mitchell, *De Spaanse Burgeroorlog. Ooggetuigen spreken na de dood van Franco* (Weesp 1986) 219 blz. (vertaling van *The Spanish Civil War*, Londen 1982) 7; J.A.Schalekamp, *Van een eiland kun je niet vluchten. Malorca 1936, gesprekken met overlevenden* (Weesp 1984) 170 blz., 9, H.Willemse, *De onvoltooide revolutie. Burgeroorlog in een Spaans dorp* (Amsterdam 1986) Overigens gebruikte Isaac Deutscher dezelfde hoofdtitel in 1967 voor zijn beschouwing over vijftig jaar Russische revolutie.
42. Ruhl, *Der Spanische Bürgerkrieg*, xxi
43. *La Guerra Civil Española*. Palacio de Cristal del Retiro, Madrid, octubre/diciembre 1980. Catalogus, uitgave van Ministerio de Cultura/Dirección General del Patrimonio Artístico, Archivos y Museos, 130 blz.
44. R.Salas Larrazábal, *Los datos exactos de la Guerra Civil* (Madrid 1980) xvii + 310 blz.
45. Ibidem, xvii.
46. '(...) nunca se llegará a escribir una historia definitiva (...) ' (nooit zal men er in slagen een definitieve geschiedenis te schrijven), in: *La Guerra Civil Española*, Catalogus van het Ministerio de Cultura.
47. Antony Beevor bv. besluit de inleiding van zijn boek *The Spanish Civil War* (Londen 1982) 320 blz., 8, als volgt: *The Spanish Civil War is probably the most convincing reminder that the last word on history is impossible*'.
48. R.Carr, *The Spanish tragedy. The civil war in perspective* (London 1977) xxii+336 blz.
49. Beevor, *The Spanish Civil War*.
50. Mitchell, *De Spaanse Burgeroorlog. Ooggetuigen spreken*.
51. Fernando Diaz-Playa, *La guerra de España en sus documentos* (Barcelona 1986).
52. Jose Manuel Cuenca Toribio, *La Guerra Civil de 1936* (Madrid 1986).
53. Manuel Tunon de Lara e.a., *La Guerra Civil. 50 años después* (Barcelona 1985).

54. J.W.Cortada ed., *Historical dictionary of the Spanish civil war, 1936-1939* (Westport/Londen 1982) xxviii + 571 blz.
55. James W.Cortada is historicus en bibliograaf. Als expert in data-processing is hij verbonden aan de IBM Corporation. Op het terrein van de Spaanse geschiedenis publiceerde hij: *A bibliographic guide to Spanish diplomatic history, 1460-1977* (Westport/Londen 1977) xiii + 390 blz.; *Two nations over time, Spain and the United States 1776-1977* (Westport/Londen 1978) 305 blz.; *Spain and The American Civil War, relations at mid-century, 1855-1868* (Philadelphia 1980) 121 blz.; als redacteur bezorgde hij *Spain in the twentieth century world: essays on Spanish diplomacy 1898-1978* (Londen 1980) 297 blz.
56. Cortada, *Dictionary*, 389.
57. G.J.Hoek, 'La Pasionaria', *Vrij Nederland* (14 december 1985) 11
58. Cortada, *Dictionary*, 172.
59. R.de Jong, *De Spaanse Burgeroorlog* (Den Haag 1963) 320 blz.
60. P.Eimers, *Anarchisten & marxisten in de Spaanse Burgeroorlog* (Driebergen 1973) 98 blz. en Giele, *Arbeiderszelfbestuur*.
61. C.Brendel, *Revolutie en contrarevolutie in Spanje. Een analyse* (Baarn 1977) 416 blz.
62. *Ibidem*, 9
63. M.Braams, E.Ribbink en A.Zwaga eds., 'Nederland en de Spaanse Burgeroorlog', *Utrechtse Historische Cahiers* 3 (1982) 1, 97 blz.
64. M.Braams, H.Dankaart, F.Groot e.a., 'Wat dunkt u van Spanje' *Nederlanders en de Spaanse Burgeroorlog, 1936-1939* (Amsterdam 1984) 96 blz.
65. Zie de bijdrage van H.Heinrichs in: 'Wat dunkt u van Spanje', 27-42.
66. *De Volkskrant* wijdde de wekelijkse bijlage 'Het Vervolg' van zaterdag 19 april 1986 onder de titel 'Scheurend Spanje' aan de Spaanse Burgeroorlog.
67. J.J.Flinterman, *Nederlandse vrijwilligers in dienst van de Spaanse Republiek 1936-1939. Lesbrief voor de hogere klassen van HAVO en VWO* (z.p., z.j. (= Amsterdam 1986)); C.Nigten, 'De Spaanse Burgeroorlog. Na 50 jaar nog niet verwerkt', *Reflector* 27, nr.7, (1986) 236-242.
68. Bij Meulenhoff verscheen in 1985 in herdruk de vertaling van de roman *Palace* door Claude Simon, winnaar van de Nobelprijs voor literatuur 1985. Thiema verzorgde in 1986 een herdruk van Johan Brouwers *In de schaduw van de dood* met een interessant nawoord over de auteur en zijn werk door Chris van der Heijden.
69. De vertaling van D.Mitchell, *De Spaanse Burgeroorlog. Ooggetuigen spreken na Franco's dood*, als begeleidende publicatie bij de VPRO-televisieserie. Een hoogst ongenueanceerde uitgave, die het midden houdt tussen een becommentarieerde bronnenverzameling en een beeldverhaal, verscheen bij uitgeverij Raket & Lont te Amsterdam onder de titel *No Pasaran! Notities over de Spaanse Burgeroorlog*, 144 blz. Als samenstellers worden genoemd 'Herman & John'.
70. H.Dankaart, J.J.Flinterman, F.Groot en R.Vuurmans, *De oorlog begon in Spanje. Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939* (Amsterdam 1986) 177 blz.
71. F.Groot en R.Vuurmans, 'Ik kwam om tegen het fascisme te

- vechten'. Nederlandse interbrigadisten in de Spaanse Burgeroorlog' in: 'Wat dunkt u van Spanje', 67-94.
72. H.Hermans ed., *Littekens in een gelooide stierehuid. Nederlandstalige schrijvers over de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939* (Weesp 1986) 265 blz.
 73. G.Lutke Meijer, *Voorspel wereldbrand. Een ooggetuigeverslag van de Spaanse Burgeroorlog.* (Den Haag 1986) 160 blz.
 74. *De Vrije*, 'Revolutie en burgeroorlog. Spanje na 19 juli 1936'.
 75. *Ibidem*, 77
 76. Willemse, *De onvoltooide revolutie.*
 77. J.A.Schalekamp, *Van een eiland kun je niet vluchten.*